

СУБ'ЄКТНА СИНТАКСЕМА У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Стаття посвячена проблемі дослідження категорії суб'єкта. Особое внимание уделяется путем выделения субъективной синтаксемы в предложении, коммуникативным вариантам субъекта.

Сучасний стан наукової розробки проблем семантичного синтаксису засвідчує, що питання семантико-синтаксичної категорії суб'єктності, незважаючи на тривалу історію її вивчення на матеріалі різних мов, залишається одним із найдискусійніших. Учення про категорію суб'єктності (у лінгвістичних працях - суб'єктну синтаксему) пов'язується з іменами таких вчених, як О. О. Потєбня, Л. А. Булаховський, О. М. Пешковський, В. В. Виноградов, Н. Д. Арутюнова, Г. О. Золотова, В. А. Белошапкова, В. Г. Гак та ін.

У сучасній українській граматиці цю проблему досліджують О. К. Безпоязко, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський, М. Я. Плющ, Т. Є. Масицька та ін. У працях названих науковців розглянуто синтаксичну семантику з опорою на теорію семантико-синтаксичної валентності як міжрівневої категорії семантично елементарного та ускладненого речень. Однак найбільший на сьогодні внесок у вивчення категорії суб'єктності належить в україністиці О. Г. Межову - автору кандидатської дисертації на тему "Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення", який опублікував із порушеної проблеми понад 15 статей. Ми поділяємо думки О. Г. Межова, зокрема у трактуванні шляхів виділення суб'єкта в реченні, у принципах аналізу суб'єктних синтаксем.

Вважаємо, що складність при визначенні категорії суб'єктності полягає у тому, що й дотепер не досягнуто єдиного розуміння цієї категорії, адже мовні явища, які узагальнюються нею, досить складні. Терміном "суб'єкт" позначають граматичні та позаграматичні, формальні й змістові явища. Логіки кваліфікують суб'єкт як елемент судження. Варто відзначити мовознавчу працю Н. Д. Арутюнової, в якій авторка розглядає семантичну структуру і семантичні функції суб'єкта конкретного судження незалежно від того, якому членові речення він відповідає. Результати дослідження дозволили Н. Д. Арутюновій зробити висновок, що суб'єкт є саме тим елементом, який забезпечує судженню зв'язок із позамовним світом [1]. За її спостереженнями, суб'єкт "виконує в реченні два комунікативні завдання, одне з яких повертає його обличчям до позамовної дійсності, друге - до предиката" [1, 332]. Ю. С. Степанов відзначає, що суб'єкт виконує функцію референції й функцію індивідуалізації. Тобто вказує на предмет об'єктивної дійсності та виділяє цей предмет. У центрі уваги дослідника - ієрархія імен та ранги суб'єктів. Мовознавець наголошує на тому, що суб'єкт є одночасно і граматичним, і логічним [7]. Необхідно зазначити, що у граматиці поняття "суб'єкт" використовують у таких значеннях:

- 1) у вченні про члени речення - те саме, що й підмет;
- 2) у теорії відмінків та теорії станів вживають для позначення діяча (суб'єкт, у цьому розумінні, не тотожний підметові);
- 3) у теорії актуального членування речення - те саме, що й тема;
- 4) у синтаксичній семантиці - виконавець дії або носій стану, що виступає предметом думки, про який дещо стверджують або заперечують [6, 340].

Неабиякого значення набуває вивчення категорії суб'єкта у сучасній функціональній граматиці. Як відомо, розрізняють формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний та комунікативний аспекти речення. Таким чином, суб'єкт вважають семантико-синтаксичною категорією речення, підмет - формально-синтаксичною, а тему - комунікативною [2; 3]. І.Р. Вихованець зазначає, що названі вище одиниці хоча і

перебувають у взаємозв'язку, проте вони все ж є відносно автономними. Адже підмет виділяють на основі формально-синтаксичних зв'язків у межах речення; суб'єкт - на основі значенневих ознак, що відображають взаємовідношення предметів і явищ позамовного світу, без урахування формальних зв'язків; тему - відповідно до комунікативного завдання висловлювання [3, 54-60]. У семантичному синтаксисі суб'єкт не ототожнюють:

а) з підметом, бо позиції підмета і суб'єкта як компонентів відповідно формальної та семантичної структури речення не завжди збігаються (суб'єкт виступає в ролі підмета лише в типових виявах);

б) із темою, оскільки в комунікативній позиції теми може стояти не лише суб'єкт, а й інші синтаксеми;

в) із членом логічного судження (семантичний суб'єкт речення не завжди є логічним суб'єктом судження, яке лежить в основі цього речення).

Семантичний суб'єкт розглядають як один з аргументів значенневої структури речення, зумовлений валентністю предиката, тобто суб'єкт не вважають основним аргументом. Він, як і решта семантичних компонентів, залежить від валентності предиката.

Не визнає рівневого підходу до речення Г. О. Золотова. Дослідниця кваліфікує суб'єкт як конструктивну категорію. На її думку, "суб'єкт речення - це синтаксично незалежний компонент суб'єктно-предикатної структури, що позначає носія предикативної ознаки" [4, 33]. Особливий теоретичний та практичний інтерес в українському мовознавстві викликають праці дослідника синтаксичної семантики І. Р. Вихованця. Він виділив диференційні ознаки, які репрезентують суб'єктні синтаксеми як окремий тип субстанціальних (іменникових) синтаксем. їм властиві:

- 1) суб'єктна семантико-синтаксична функція;
- 2) лівобічна валентна позиція стосовно предиката в елементарному реченні;
- 3) активність (із предикатами дії);
- 4) поєднання з усіма валентними класами та семантичними типами предикатів;
- 5) найширша семантична диференціація;
- 6) найбільша кількість морфологічних варіантів;
- 7) типова центральна формально-синтаксична позиція підмета;
- 8) типова комунікативна позиція теми (даного) під час актуального членування

речення [2, 112-117].

На основі аналізу досліджень і публікацій, можемо дійти висновку, що на сучасному етапі розвитку синтаксичної науки суб'єкт кваліфікують як семантико-синтаксичну одиницю речення. Суб'єктна синтаксема є необхідним компонентом семантико-синтаксичної структури простого речення. Разом із предикатом суб'єкт формує всі типи речень української мови.

Враховуючи усе вищезазначене, ми розглянемо у статті такі питання: місце суб'єкта в реченні, шляхи виділення суб'єктної синтаксеми в реченні, комунікативні варіанти суб'єктних синтаксем.

Отже, наше завдання:

- 1) на основі спільних та відмінних ознак визначити місце суб'єктних синтаксем у системі семантичних компонентів речення;
- 2) визначити шляхи виділення суб'єктної синтаксеми у реченні;
- 3) розглянути комунікативні варіанти суб'єктних синтаксем.

На сучасному етапі розвитку науки про мову одним із важливих і актуальних завдань є функціональний багатоаспектний аналіз мінімальних синтаксичних одиниць. Суб'єктна синтаксема являє собою абстрактну субстанціальну семантико-синтаксичну одиницю, зумовлену в мовній структурі лівобічною валентністю предиката і виділювану на основі суб'єктних семантико-синтаксичних відношень. Вона може поєднуватись із предикатами будь-якого семантичного типу та позначати діяча або носія процесу, стану,

якості, кількісної ознаки. Зазначимо, що у реченнях із предикатами дії суб'єктові притаманна ознака активності, у реченнях із предикатами процесу, стану, якості, кількості суб'єкт "пасивний", наприклад: Мати копає картоплю. (Є. Гуцало); Всі розсміялися на оці слова (О. Кобилянська); Вона любить затишок (Ю. Мушкетик); Механізм справді був простий (В. Винниченко); Людей у залі повнісінько (Ю. Мушкетик). У синтагматичній субстанціальній суб'єктній синтаксеми елементарного речення передають значення реальної предметності, що передбачає вираження суб'єкта формами іменників предметного значення.

Доведено, що предикат - головний компонент семантичної структури речення, оскільки саме предикат своєю валентністю визначає місця для аргументів. У парадигматичній розрізняють лівобічну та правобічну валентність предиката. Суб'єкт - це єдиний із семантичних компонентів, який стоїть у лівобічній валентній позиції елементарного простого речення, що зумовлює його перше позиційне місце. Проте українській мові властивий вільний порядок слів, тому у мовленні відповідно до комунікативного завдання висловлення суб'єкт може пересуватися у будь-яку позицію речення. Пор.: Місяць стояв нерухомо на ясномому небі (О. Кобилянська) і На ясномому небі стояв місяць нерухомо.; Нерухомо стояв на ясномому небі місяць.

При одновалентних предикатах (багатьох предикатах стану, процесу, якості, кількості) єдину лівобічну валентну позицію займає суб'єктна синтаксема. Як правило, труднощів у виділенні суб'єкта не виникає, якщо "учасник" ситуації один [5], напр.: Ступка зблід (В. Винниченко); Небо посіріло (В. Винниченко); Мати затривожилась (М. Хвильовий); Село стало мертве (М. Хвильовий); Дітей було маю (З журналу). У більшості випадків не складно виявити суб'єкт і у реченнях із кількома актантами. Предикати дії залежно від валентних властивостей можуть передбачати аргументи суб'єкта, об'єкта, адресата, локатива, інструмента. Суб'єкт звичайно стоїть у називному відмінку (називний відмінок є найпоширенішою морфологічною формою вираження суб'єкта) і є "активним" учасником ситуації, який або здійснює фізичний вплив на якийсь предмет, або мислить, або розмовляє, або рухається у просторі тощо. Наприклад: Дівчина вирвала з верби гілку (І. Нечуй-Левицький); Зінько Сивашенко йшов полем (Б. Грінченко); Федько іде змінювати (В. Винниченко); Сторож востаннє витирає три вікна шкільної світлиці (Б. Грінченко).

Суперечності можуть виникати при визначенні суб'єкта у реченнях із деякими двовалентними предикатами стану (емоційно-оцінного ставлення, володіння, сприйняття тощо). Наприклад: Невістка не сподобалась Андрію (Б. Харчук); В мене й сестра є (Б. Харчук); Тарасову гору видно всій Україні! (О. Гончар). У подібних конструкціях доцільно використовувати метод трансформації, що ґрунтується на парадигматичних відношеннях мовних одиниць і явищі синтаксичної синонімії, та методику безпосередніх складників як прийому подання словотвірної структури слова і синтаксичної структури словосполучення та речення у вигляді ієрархії складових елементів. Приклад використання методу трансформації: Невістка не сподобалась Андрію (Б. Харчук) <— Андрій не вподобав невістки; В мене й сестра є (Б. Харчук) <— Я маю й сестру; Тарасову гору видно всій Україні! (О. Гончар) <— Вся Україна бачить Тарасову гору! Непрямі суб'єктні відмінки співвідносяться з називним суб'єктом у синонімічних конструкціях [5]. Як же допомагає методика безпосередніх складників виявити суб'єкт?

Аналіз за безпосередніми складниками ґрунтується на таких строгих правилах:

- 1) кожен раз дозволяється зробити тільки одне членування;
- 2) у процесі поділу не допускається переставляння складників;
- 3) при кожному членуванні береться до уваги тільки результат останнього членування.

Процес аналізу за безпосередніми складниками проілюструємо на прикладі Невістка не сподобалась Андрію (Б. Харчук). Членування речення починається з виділення найтісніше пов'язаних між собою складників, тобто з блоків, які лежать в

основі структурної будови речення. У наведеному прикладі речення виступає цілісним блоком, тому доцільно виділити групу підмета і групу присудка. Групою підмета виступає невістка, групою присудка - не сподобалась Андрію. На етапі членування з'ясовуємо, що суб'єктом виступає Андрій, а не невістка.

Досліджувані мовні одиниці дали нам можливість виокремити у комунікативному плані такі типи суб'єктної синтаксеми:

1) суб'єкт, що ототожнюється із самим мовцем (суб'єктна синтаксема у таких реченнях, як правило, виражена займенником "я"); конструкції з "я"-суб'єктом передають найчастіше внутрішній стан, почуття, переживання людини, її ставлення до навколишнього світу, існування в ньому, рідше - діяльність особи, напр.: Я стільки по ночах наплакалася! (О. Кобилянська); Я проти волі посміхнувся (В. Винниченко); Я не з доброї волі писався (М. Куліш); Я прийшов до тебе (М. Хвильовий); Я найшов товаришів (В. Стефаник); варто відзначити, що при предикатах стану "я"-суб'єкт (мовець) може бути позначений займенниками в непрямих відмінках, напр.: Мене тягне туди (О. Кобилянська); В мене ж не згасла ще сила могутня (Г. Чупринка); А мені приснилася Волинь (В. Лазарук);

2) суб'єкт, що позначає співрозмовника, тобто особу (осіб), до якої звертається мовець із проханням, наказом, порадою, застереженням, закликком, побажанням тощо; такий суб'єкт виступає потенційним виконавцем волі мовця, напр.: Батьку, постій! (Г. Чупринка); Я наказав тобі йти (О. Кобилянська);

3) суб'єкт, що не бере участі в комунікативному акті, а є предметом розмови (виражається іменниковою лексикою та займенниками у значенні іменника), напр.: А листя падало (П. Тичина); Він прихилився раптом до колони (Л. Костенко); Темними ріками Ніч тече по долинах... (В. Свідзинський); Сонне стоїть на півдні (В. Винниченко).

Узагальнюючи результати нашої розвідки, необхідно зазначити, що категорія суб'єктності є субстанціальною семантико-синтаксичною категорією речення, яка ґрунтується на суб'єктній функції певного іменникового компоненту. Серед субстанціальних синтаксем найпоказовішими є суб'єктні синтаксеми, виділювані на основі суб'єктних семантико-синтаксичних відношень і зумовлені лівобічною валентністю предиката. За частотністю вживання та роллю у семантично елементарному простому реченні суб'єктні синтаксеми посідають центральне місце серед субстанціальних (іменникових) синтаксем. Маючи здатність поєднуватися з усіма семантичними класами предикатів, вони характеризуються найширшою семантичною диференціацією, перебувають у центральній формально-синтаксичній підметовій позиції (у типових виявах) та позиції лівобічного сильнокерованого члена речення, близької до центральної. Суб'єктна синтаксема виступає обов'язковим компонентом елементарного речення, зумовленим валентністю предиката.

Отже, метод трансформації та методика безпосередніх складників забезпечать безпомилкове визначення суб'єктних синтаксем на противагу практикованому і донині синтаксичному розбору, оскільки синтаксичний аналіз речення за його членами не завжди є ефективним. Скажімо, в реченні Я наказав тобі йти (О. Кобилянська), можна інтерпретувати Я як суб'єкт. Вважаємо, що традиційний розбір речення слід доповнити паралельним використанням трансформаційного аналізу та аналізом за безпосередніми складниками, що сприятиме усуненню труднощів у визначенні категорії суб'єктності.

Література

1. Арутюнова Н.Д. Семантическая структура и функции субъекта // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. - 1979. - Т. 38. - № 4. - С. 323-334.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. - К.: Наук. думка, 1992. - 222 с.

3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. - К.: Либідь, 1993. - 368 с.
4. Золотова Г.А. О субъекте предложения в современном русском языке // Научн. докл. высш. шк. Филол. науки. -М.: Высш. шк., 1981. -№ 1. -С.33-42.
5. Межов О.Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення. Дис. ... канд. філол. наук. - Волинь, 1998. - 179 с.
6. Русский язык: Энциклопедия. - М.: Сов. энциклопедия, 1979. - 431 с.
7. Степанов Ю.С. Иерархия имен и ранги субъектов // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. - 1979. - Т. 38. - №4.-С. 335-348.